

Ганна КОНТОРЧУК

КРИЛАТІ СЛОВА У РОМАНІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА “СТЕЖКА В ТРАВІ”

Словосполучення “крилаті вислови”, що вперше зустрічається в поемах Гомера, набуло, як відомо, термінологічного значення після виходу в світ 1864 року книги німецького лінгвіста Г. Бюхмана “Yeflügelte Worte” (“Крилаті слова”); у вітчизняній літературі вживається ще кілька назв цієї категорії фразеологізмів: літературна цитата, фразеологічна цитата, крилата фраза й інші. У рецензії на книгу М.С. і М.Г. Ашукіних “Крилаті слова” (1995 р.) відомий російський лінгвіст С.І. Ожегов окреслив походження і суть крилатих слів і виокремив такі їх групи:

- вислови і окремі фрази з літературних творів давнього і нового часу, що увійшли в загальну мову і вживаються в ній як цитати;
- вислови, що виникли на ґрунті літературних контекстів і ніби конденсують у собі основний зміст цього контексту;
- висловлювання історичних осіб, а також назви історичних фактів і подій, імена міфічних і літературних персонажів та інші, що набули символічного значення [1: 126].

Крилаті вислови, вживані в художньому тексті, не часто бувають предметом вивчення. Загальну характеристику стилістичних можливостей цих засобів дано у статті А. Коваль та В. Коптілова “Крилаті слова – важливий стилістичний засіб” [2: 29-35], роль і місце крилатих висловів у тексті художнього і публіцистичного твору з’ясовували Є. Регушевський, Л. Добржанська, А. Григораш, Г. Конторчук.

Серед утворень, які традиційно відносять до класу “крилатих”, визначають кілька структурних груп [3: 351]:

- окремі слова узагальнено-метафоричного вжитку, слова – символи: назви певних чимось визначних географічних об’єктів, власні назви історичних, міфічних і літературних персонажів із світової і вітчизняної класики (Парнас, Геростарт, Аякс);
- словосполучення типу мертві душі, менший брат;
- речення – прості чи складні: “Нове життя нового прагне слова” (М. Рильський);
- структури ускладненого типу – розгорнуті цитати у тексті.

А.П. Коваль та В.В. Коптілов за будовою поділяють крилаті вислови на дві групи:

- власне крилаті слова;
- крилаті вирази.

Різниця в будові є єдиною істотною рисою, що відрізняє одну групу від іншої. За всіма ознаками – за походженням, стилістичним використанням – вони являють собою неподільну єдність [4: 29]. Бажаючи конкретизувати об'єкт фразеології як лінгвістичної дисципліни, більшість дослідників небезпідставно вважають за доцільне залучати до розгляду в ній лише ті категорії крилатих висловів, які мають суттєві структурні і семантичні ознаки фразеологічних одиниць (зокрема компонентність складу). Тому одиничні слова образно-метафоричного вжитку, які цілком слушно фіксуються у збірках крилатих слів за особливостями їх семантики – наголошують А.П. Коваль та В.В. Коптілов – є об'єктом лексикології. Уживання в мові художньої літератури крилатих слів більш обмежене. Вислови інших груп відзначаються більшою образністю, експресивністю і частіше зустрічаються в літературно-художньому стилі. Крилаті вислови неоднорідні з погляду їх семантики. Деякі з них зберігають своє пряме номінативне значення. Але основна маса виступає з метафорично-узагальненим значенням, набувши фразеологічної абстракції. За своїми стилістичними і синтаксичними функціями такі одиниці зближуються з фразеологічними одиницями типу лексичних ідіом, з одного боку, і прислів'їв – з другого [5: 124].

На відміну від прислів'їв і приказок та інших типів фразеологічних одиниць, що давно стали безіменними втворами, крилаті вислови зберігають більш чи менш прозоро зв'язок із першоджерелом (літературним чи конкретно-історичним), носять печать авторства.

Значна частина крилатих висловів, які функціонують у писемному й усному різновидах української мови, належить до загальномовної фразеологічної скарбниці. Це:

- крилаті вислови античного джерела, старогрецькі і староримські;
- крилаті вислови релігійного джерела – старозаповітні і євангельські (слід зазначити, що за часів соціалістичної дійсності продуктивним в українській мові був процес секуляризації крилатих висловів церковно-книжного походження, підведення нової морально-філософської основи, актуалізація змісту відповідно до нових суспільно-політичних обставин, наповнення відомих зворотів новими ідеями, новим соціальним змістом);
- переклади влучних висловів із багатьох (здебільшого європейських мов), засвоєні в різні часи;
- вислови, що виникли на власне українському національному ґрунті (це рядки із творів вітчизняних письменників, або назви творів, або фрази, нав'язані певними їх контекстами).

Однією з яскравих прикмет крилатих висловів є їх варіантність. Переважна більшість цих зворотів може вживатися в різних контекстах у формах, що так чи інакше відрізняються від вихідної форми (наприклад, поряд із власним іменем Дон Кіхот, що стало крилатим, набувши узагальненого значення, широко вживаються похідні форми: донкіхотство, донкіхотський, донкіхотствувати). Усі вони об'єднуються спільністю

семантики і творять цілу групу крилатих слів. Наявність похідних форм крилатого вислову – найпереконливіше свідчення його поширеності у мові. Так само й найпоширеніші цитати з літературних творів та історичних документів, як правило, обростають різноманітними варіантами з пропущеними, доданими чи зміненними словами [4: 6].

Процес поповнення фонду крилатих висловів – нескінченний. Особливе місце в цьому процесі посідають художники слова, котрі не тільки послуговуються відшліфованими часом і талантом авторів згустками людського інтелекту – яскравими, глибокими, влучними, емоційними, а й творять власні (або трансформуючи вже відомі, або пропонуючи оказіональні).

Механізм "відчуження" крилатих висловів від першоджерела, набуття ними узагальнено-метафоричного значення можна простежити на прикладі мовної практики художніх творів. Велика кількість фразеологізмів, що народжуються у творчій лабораторії письменника, виходить за межі творчості окремого автора і переходить у фонд загальноновживаних фразем, широко функціонуючи в усному вжитку, в художньому фонді інших письменників, перетворюючись у "крилаті".

Тому такою важливою для дослідження мови художнього твору є можливість простежити за процесом осмислення автором крилатих слів у художньому тексті. Уживання крилатих слів у художньому творі залежить від багатьох чинників – від теми, від авторських уподобань (а це насамперед знання крилатих висловів і вміння ввести їх у текст), від авторського задуму та ін.

У романі В. Шевчука "Стежка в траві" крилатих слів небагато, що пов'язано з темою твору (життя провінційного міста), окресленою формою "житомирська сага". За походженням це:

- відомі з античних часів слова (деякі з них набули символічного значення): Тантал, золоте руно;
- з Біблії: Авель з Каїном, Юдаш, юдине дерево, не судіте, і вас не осудять;
- з Євангелія: блудний син, ніхто не кине в нас каменя;
- переклади з європейських мов: горе подоланим (лат. *vae victis!*);
- з українського фольклору: Марко Проклятий;
- з художньої літератури – зарубіжної та української: Ромео і Джульєтта, зупинені миті, безумство хоробрих, донжуан, бридке каченя, коли гора не йде до Магомета, то він іде до гори, тіні забутих предків.

Частина крилатих висловів – це варваризми, що зберігають в українській мові своє первинне звучання, незалежно від того, якою графікою вони передаються на письмі: *homo sapiens* (лат. людина розумна), *ва-банк* (франц. великий ризик), *idea fix* (франц. нав'язлива думка), *finita la comedia* (італ. виставу закінчено, настав кінець, крах), *айн момент* (нім. один момент).

Наведені вище приклади свідчать про те, що в тексті вживаються крилаті слова (Тантал, Каїн, Авель), словосполучення (юдине дерево, золоте руно) і речення (горе подоланим, давня істина: не судіте, і вас не осудять; ніхто не кине в нас каменя; finita la comedia). Зрештою зрозуміло, що ні походження, ні структура крилатих виразів (за винятком варваризмів, котрі впадають в око своєю незвичною формою) не впливають на їх функції у тексті роману. Визначальним у цьому плані є вживання крилатого вислову у мові автора чи персонажів. Так, у мовній партії автора (до речі, дуже рідко) це виразний оцінний засіб: “Поторсав піжаму, а вона незвідь-чого подумала: а може, й справді забув уже Вальку її блудний син. А ще вона подумала, що втомилась од цієї балачки, що в неї якось негарно тупіє голова, і що вона, певне, й цього разу не затримає сина вдома. Зрештою, й сам він не затримається, бо вітер його котить, як перекотиполе, адже він і є, блудний її син, у цьому світі перекотиполем.”

У наступному контексті крилатий вислів у мові автора (у зв’язку з особливостями оповідної манери) подається через сприйняття описуваного одним з персонажів роману: “І тоді Горбатову здалося, що небо отворилося – з-за дерева вплив великий місячний диск – виразно побачив місячні гори і тіні Авеля з Каїном, які билися і про яких оповідала колись таємним шепотом Лебедиха. Вона оповідала, що доки на місяці битимуться Авель з Каїном, доти будуть на землі війни й революції, а рід запалюватиметься ворожнечою супроти іншого роду.” Тут один з головних героїв роману, Горбатий, маючи понівечене тіло і таку ж душу, розмірковує про сенс буття не тільки на грішній землі (“... але що значить смородиновий чай, коли людина веде балачку з небом”).

Крилаті слова в мові персонажів найчастіше дозволяють більш виразно оцінити певну ситуацію, певний факт, певну особу: “Горбатий лив тремтячою рукою. – Та не трусись ти, як юдине дерево, – сказав похмурий чолові’яга.” Або: “Може, ми покинемо цю вулицю, а поїдемо в село до нашого Андрія, а може, туди, до тебе, в Коростишів. Ми там працюватимем, і ніхто не кине в нас каменем.”

Однак, на нашу думку, поява крилатих слів у мові персонажів не завжди виправдана (з огляду на їх соціальний та інтелектуальний статус). Так, Володька-Кнур, за словами автора, “належав до тієї породи тунєдців, які живуть, пристаючи до однієї чи другої молодички, через що й дістав до свого імені оту поетичну прикладку...”. Якимось, перемучившись з похмілля цілий тиждень, він вирішив піти на пошуки подруги, яка його покинула: “Він переcheкав три дні – строк для його донжуанської кар’єри нечуваній, – щоб переконатися: не вилікуватися йому від любовної туги. (...) Володька-Кнур зітхнув, ще раз зітхнув і зітхнув утретє: – Коли гора не йде до Магомета, – по-філософському сказав він, – то він йде до гори...”. Не можна не помітити, що людині у такому стані не до філософствування на ґрунті книжного, ще й запозиченого вислову. Правда, дехто з героїв роману має хорошу освіту (Владек Шарий, наприклад, володіє французькою мовою), тому крилаті вислови в їх мовних партіях, навіть іншомовні (“Але

сказати відверто: Мирослава не так мій інтерес, як мамин, це в неї idea fix: з'єднати нас") звучать цілком природньо. Проте інколи цитовані складні речення латинською мовою в діалозі хай навіть дуже освічених молодих людей зависають у тексті, а підрядковий переклад відволікає увагу читача: " – Тобі вже впала в око ота фандолетка? – погрозово спитав Віталік.

– Відчепися ти...

– Contra principia pegantem disputari non protest, – проголосив Волошинський. – До речі, цієї фрази вжити в розмові я не встиг".

Включення запозичених (з латинської та французької мов) фраз, якими часом обмінюються герої, на нашу думку, важко вмотивувати в контексті роману. Ось, наприклад, сцена суперечки студентів Віталія Волошинського і Віктора: " – А той, хто жбурляє з-за куца каменем, людина з чоловічою гідністю?

– Безсумнівно! Бо якби я викликав вас на дуель, у мене не було б ніяких шансів.

– Але ж ви викликали мене на дуель.

– Йуре хумано...

– Що це значить? Через гуманний закон?

– І ви не все знаєте! – з торжеством сказав Віталік. – Це значить: за людським законом.

– Але ви вибрали йеу санс реглес, – мовив Віктор.

– Що це значить? – спитав Віталік.

– Гра без правил.

– Хай гра без правил, ніж відчувати себе обплъованим."

Але у більшості випадків В. Шевчук проявляє себе як довершений майстер слова, вдаючись, наприклад, до трансформацій крилатих виразів. Так, стилістичну значимість цих зворотів він посилює шляхом повтору. Наприклад, словосполучення "тіні забутих предків" (до речі, автор в одному з діалогів навіть відсилає читача до першоджерела цього вислову) повторюється кілька разів, що свідчить про значимість для героїв (і, безперечно, для автора) думки, закладеної у цій метафоричній фразі. В одному випадку це перифраз-евфемізм ("... його мати вже тих заклинань не знала, та й відійшла давно в той-таки неозорий світ тіней забутих предків"), в іншому – демеафоризований вислів, компоненти котрого обігруються у контексті (" – Уже наш дід – не тіні забутих предків, – мовив я. – Як ти сказав? – повернувся до мене батько. – Є така повість у Коцюбинського, – повторив я. – "Тіні забутих предків". – Знаю, – сказав батько. – Але він не був тінню забутих предків. По-перше, він не забутий, а по-друге, хіба ти не помітив? – Що? – А те, що ти в мене його подоба, – якось гордо й радісно сказав батько."). Нарешті, з уст героїні, матері Мирослави, цей вислів звучить із звичним, метафоричним значенням (після розповіді про її знайомство в юності з В. Підмогильним, Є. Плужником, Г. Косинкою): " – Але чому ніколи не розказувала цього мені? – Але ти ж не студент-філолог, – трохи здивовано мовила мати. – І треба ж мені якось

бавити гостя. – Я аж схвилювалася, коли від тебе усе те почула. – А що тут такого? – Ванда наливала окріп у чайника. – Тіні забутих предків...”. Повтор крилатого вислову “тіні забутих предків” – це своєрідний лейтмотив, важливий для автора як виправданий спосіб утвердження глибокої думки, філософське осмислення мікрокосмосу звичайної людини, котра, за В. Шевчуком, живе доти, доки її пам’ятають.

Часом для увиразнення крилатого вислову, привернення уваги до семантики письменник вдається до зміни його “канонічної” форми, як-от: “Я не співаю пісні безумству хоробрих, бо, по-моєму, це нерентабельно” (вислів М. Горького розширено, і він набув нового значення з відтінком цинізму); зупинені миті (вираз, по-суті, зберігає тільки частину ідеї, закладеної у гетьевському “Спинися, хвилино, ти прекрасна!”). А трансформована фраза “горе подоланим, горе переможцям” (латинською вона звучить як “горе переможеним” і належить ватажку галльського племені сенонів Бренну, котрий пообіцяв зняти облогу Рима, якщо жителі заплатять йому тисячу фунтів золотом; коли йому відважували викуп, Бренн кинув на терези з гирями свій меч і пояснив здивованим римлянам: “Це означає – горе переможеним!” [4: 69]) набуває нового ідейно-семантичного навантаження: автор доповнив її, надавши – завдяки контрасту антонімічної пари “подолані” і “переможці” – властивостей оксюморона, щоб розкрити внутрішню суперечливість описуваного: “Біда в тому, що, замість гармонізувати одне одного, починаємо одне з одним війну, аж доки вона нас не зруйнує, адже й завойовника, й переможця війна руйнує не менше, а може, й більше, ніж подоланого й потоптаного: горе подоланим, але горе й переможцям!...”. Перед нами яскравий приклад не звичайної трансформації крилатого вислову, а створення оказіонального авторського, – причому, на нашу думку, тут той випадок, коли учень перевершив свого учителя і за глибиною думки, і за блискучою формою.

Таким чином, у тексті роману В. Шевчука “Стежка в траві” крилаті слова (хоча їх порівняно мало), різні за походженням, структурою ті навантаженням, – це не тільки яскраві оцінні й експресивні засоби, а й важливі чинники у плані реалізації творчого задуму, які відбивають культурологічні, естетичні та психологічні основи світобачення автора.

1. Ожегов С.И. О крылатых словах // Вопросы языкознания. – 1957. – №2. – С. 126-128.
2. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті слова – важливий стилістичний засіб // Українська мова і література в школі. – 1964. – №7. – С. 29-35.
3. Сучасна українська літературна мова. Лексика. Фразеологія. – К.: Наукова думка, 1973.
4. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.: Вища школа, 1975.
5. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Радянська школа, 1990.